

DOMHEID

Frans Jacobs

INLEIDING

Het lijkt me gepast om in een aan Martin Stokhof opgedragen bundel iets te schrijven wat noch bij zijn, noch bij mijn vakgebied thuishoort. Wanneer ik me aan de taal filosofie zou wagen, zou meewarig hoofdschudden mijn deel zijn. Wanneer ik het ging hebben over ethiek, zou ik van eenkennigheid kunnen worden beticht. Maar gelukkig heeft Martin een opvatting over de filosofie die hem geenszins de gevangene laat zijn van een nauw omschreven discipline. Ik kan het dus gerust hebben over wat Robert Musil ooit te berde heeft gebracht over domheid, en daaraan enige overwegingen toevoegen.

1. MUSIL HOUDT EEN LEZING

Op 11 maart 1937 hield Robert Musil, die inmiddels al roem had vergaard wegens het publiceren van de eerste twee delen van *Der Mann ohne Eigenschaften* (het laatste deel zou nooit verschijnen, en hij zou een vijftal jaren later toch roemloos ten onder gaan), in Wenen een lezing over domheid, getiteld: *Über die Dummheit*. Daarbij ging het hem niet zozeer om een intellectueel gebrek dat je niemand kunt aanwrijven, maar om een moreel verwijtbare vorm van domheid. De belangstelling was overweldigend: men moest uitwijken naar een grotere zaal, en toen er daarna nog steeds veel mensen teleurgesteld moesten worden, is besloten dat Musil de lezing een week later zou herhalen; in december is de lezing ten derde male ten gehore gebracht, opnieuw voor een volle zaal. Vanwaar dat enthousiasme?

De monumentale biografie van Karl Corino uit 2003 geeft enig uitsluitsel. Men kijkt naar het jaar: 1937, en naar de stad: Wenen. De lezing werd gehouden in de hoofdstad van het land dat een jaar later door Hitler, zelf een Oostenrijker van geboorte, bij het Duitse Rijk zou worden gevoegd in de zgn. *Anschluss*. Onder de druk van de grote nazistische broer was politiek Oostenrijk in de jaren dertig steeds meer opgeschoven naar rechts; het Austrofascisme, dat liever aansluiting zocht bij Mussolini dan bij Hitler, vierde er hoogtij (kanselier Dollfuss, in 1934 vermoord door de nazi's, was een goede vriend van Mussolini). Toen in 1936 de As tussen Berlijn en Rome tot stand kwam, nam in Oostenrijk de druk van de nationaalsocialisten verder toe; die druk culmineerde in 1938 in de *Anschluss*. De lezing van Musil vond plaats in de periode tussen de twee laatstgenoemde gebeurtenissen: in 1937 vierde in Oostenrijk de angst en de afkeer voor de nazi's hoogtij, althans in, zal ik maar zeggen, gecultiveerde kringen; daar gruwde men van de culturele

onvrijheid (denk aan de boekverbrandingen) en de politieke repressie (denk aan de vroege concentratiekampen) in Duitsland. De zaal zat volgens Corino telkens vol met mensen die wars waren van dat ongecultiveerde en angstaanjagende nazisme. Ze vatten Musils lezing over domheid op als een frontale aanval op het nationaalsocialisme. Enige aanleiding daartoe bestond er wel, al komt het woord nationaalsocialisme of de naam Hitler of Seyss-Inquart (de nazileider die functies vervulde in de Oostenrijkse regering en het in 1938 op instigatie van Hitler zelfs heeft geschopt tot minister van binnenlandse zaken in het kabinet-Schuschnich) in de rede niet voor. Over die verwijzingen naar het nazisme zal ik het straks nog hebben; om te beginnen lijkt het me aardig om te wijzen op een probleem waarvoor volgens Musil iemand staat die publiekelijk een beschouwing gaat wijden aan domheid.

2. IS HET VERSTANDIG OM EEN LEZING TE HOUDEN OVER DOMHEID?

Iemand die gaat spreken over domheid of die gaat luisteren naar iemand die gaat spreken over domheid, moet volgens Musil van zichzelf aannemen dat hij niet dom is, en demonstreert dat ook. Maar tonen dat je jezelf verstandig (*klug*) vindt, wordt nu juist algemeen opgevat als een teken van domheid! Over domheid pratend leg je dus jezelf en je toehoorders in een knoop. Musil lost dit probleem op door een intellectuele exercitie naar de vraag waarom het getuigt van domheid om te demonstreren dat je verstandig bent. Hij komt dan met de verklaring dat mensen die in een positie van afhankelijkheid verkeren, er verstandig aan doen om niet al te demonstratief hun verstandigheid en hun slimheid te doen blijken; een beetje domheid kan geen kwaad. Dan krijgen ze heel wat minder op hun kop, hetgeen volgens Musil onder meer hieruit blijkt dat een domme leerling die stout is, minder slaag krijgt van de meester dan een begaafde leerling met opstandige neigingen.

Maar daarmee leidt Musil de aandacht af van het door hem gestelde probleem. De vraag was niet waarom een slim iemand zich beter van den domme kan houden, maar hoe iemand die gaat oreren over domheid de schijn kan vermijden dat hij zich een slimmerik vindt. Een leerling die zich van den domme houdt, zet zich uiteraard niet aan een betoog over domheid, en daarover hadden we het. Ik ben ervan overtuigd dat Musil, zoals zo vaak, een intellectuele grap aan het uithalen is, ditmaal door een vraag die hij zelf opwerpt zo te beantwoorden dat de toehoorders niet in de gaten hebben dat het antwoord domweg niet past bij de gestelde vraag.

Hoe zal ik de moeilijkheid omzeilen waarop Musil wijst, nu ik het ook over domheid ga hebben? Hoe leid ik de aandacht af? Door diverse vormen van domheid van elkaar te onderscheiden. Sommige daarvan zijn te bekritisieren; wellicht komen we ook vormen van domheid op het spoor die

aan te bevelen zijn. Dat onderscheiden van diverse vormen van domheid is een nuttige exercitie, want 'dom' is natuurlijk een erg vage term, die je op van alles en nog wat kunt toepassen. Iemand van domheid beschuldigen, zo zegt ook Musil in zijn lezing, is daarom geen kunst. De domste mensen kunnen anderen van domheid beschuldigen, zonder dat ze zich voor hun oordelen hoeven te verantwoorden. Kijk maar naar een boek dat je uit de openbare bibliotheek haalt: in de kantlijn staan vaak oordelen van eerdere lezers, en daarbij wemelt het van uitroepen als 'dom' en 'dwaas' en 'onzin'. Wat er precies dom is aan die passages uit dat boek, laat die eerdere lezer in het midden. Hij neemt niet de moeite om te zoeken naar beter passende, meer zakelijke en juistere woorden, zegt Musil, en stelt zich tevreden met onnadenkende sjablonetaal (waartoe zich, in het geval van kunstwerken, ook het woord 'kitsch' uitstekend leent). En dat is nu juist dom bij uitstek, voegt Musil toe, een soort van domheid in de tweede graad, om niet te zoeken naar beter passende, meer zakelijke en juistere woorden, maar dingen domweg dom te noemen. Deze verbale domheid is extra kwalijk doordat ze gemakkelijk gepaard gaat met (of overgaat in) daden van *Roheit*, van ruwheid en onbehouwenheid. Dan gaan mensen met een paraplu op een schilderij inhakken of smijten ze boeken op de grond. Het komt allemaal voort uit onnadenkendheid, en daartegen waarschuwt Musil zijn toehoorders.

3. VARIANTEN VAN DOMHEID

Dom ben je volgens Van Dale in de eerste plaats wanneer je verstandelijke vermogens beperkt zijn. Oorspronkelijk schijnt het 'niet kunnende spreken' te betekenen; een mens die niet kan praten, moet wel geestelijk gehandicapt zijn.

De tweede betekenis die Van Dale aan domheid geeft, is onwetendheid. Als je niet weet wat de hoofdstad is van België, getuigt dat van domheid in deze zin. Iemand die de hedendaagse jeugd dom noemt, omdat zij niet beschikt over de algemene ontwikkeling die hij aan zichzelf toeschrijft, beschuldigt haar niet van verstandelijke handicaps, maar van onwetendheid. Is het dan noodzakelijk dat we de hoofdsteden kennen van alle landen die lid zijn van de Verenigde Naties? Natuurlijk niet. We kunnen domweg niet alles weten. En het hoeft ook niet: iemand die de opstellingen kent van alle Nederlandse elftallen die er ooit zijn geweest, beschikt over een grote hoeveelheid irrelevante informatie.

Maar dan kunnen we iemand die denkt dat hij niet dom is, doordat hij beschikt over een overvloed aan informatie, dus toch in een ander opzicht dom noemen: hij kan geen onderscheid maken tussen relevante en irrelevante informatie. Misschien ontsnapt aan zo iemand dan juist waarom het eigenlijk

gaat: onder een vertoon van kennis kan domme onwetendheid schuil gaan. Laat ik dit opvoeren als domheid in een derde betekenis.

Een goede vergadervoorzitter (wat Martin is) weet hoe hij deze derde vorm van domheid uit de weg moet gaan. Hij moet in een eerste fase toelaten dat er veel (soms irrelevante) opinies worden geuit over de zaak in kwestie, die allemaal over elkaar heen buitelen. Hij moet aanvoelen wanneer het tijd wordt om de tweede fase te laten beginnen: het formuleren van een mogelijke conclusie, waarbij de relevante informatie worden gescheiden van de irrelevante. Voordat de conclusie haar definitieve vorm heeft aangenomen, zal hij nog heel wat alternatieven ter discussie stellen, maar uiteindelijk komt hij met een finaal voorstel, dat kan worden aanvaard of afgewezen. Dan handelt hij een beetje zoals God bij het begin van de schepping, en scheidt hij orde in de chaos. Het vergt creativiteit om met een conclusie te komen die door velen wordt aanvaard, en die zelfs door de voorstanders van een andere conclusie als niet onredelijk wordt aangemerkt. Een domme vergadervoorzitter kan twee fouten maken: te snel met een conclusie komen, en daardoor belangrijke overwegingen over het hoofd zien, of te laat met een conclusie komen, en dan het proces van meningsvorming laten verzanden.

Interessant is het om te zien dat een goede bestuurder niet alleen bezig is met het ordenen van standpunten en overwegingen, hij is evenzeer bezig met het sturen van menselijke emoties. Wanneer iedereen de kans krijgt om zijn meningen te uiten, voelen ze zich tevreden. Maar er ontstaat irritatie wanneer de leider te snel met conclusies komt: dan voelen sommigen zich tekort gedaan. Irritatie ontstaat er ook wanneer de leider te traag is met het trekken van conclusies: dan voelt men zich geleidelijk verzinken in een moeras van meningen. Daarom heeft een goede bestuurder een grote mate van emotionele intelligentie nodig, die hem er bijv. toe brengt om een persoon wiens voorstel uiteindelijk niet wordt gevolgd uitdrukkelijk te danken voor zijn bijdrage – om maar iets te noemen. Van dwaasheid in de derde betekenis geeft een bestuurder dus ook blijk wanneer hij te weinig oog heeft voor de gevoeligheden van de deelnemers. Teveel oog daarvoor is ook mogelijk: dan volgt de bestuurder steeds het oordeel van de laatste persoon met wie hij gesproken heeft. Op den duur maakt die volgzaamheid hem onmogelijk bij iedereen.

Je kunt dus dom zijn doordat je weinig weet (de tweede betekenis). Maar je kunt ook dom zijn wanneer je heel veel weet, zonder dat die kennis enige relevantie heeft en ergens toe dient (de derde betekenis). Iemand die zich bewust is van deze twee valkuilen, zal dus streven naar zoveel mogelijk relevante kennis. Maar tegelijk zal hij erop bedacht zijn dat alle kennis waarover hij beschikt, toch onvoldoende kan zijn voor het door hem gestelde doel.

De figuur die zich, ondanks de grote (en relevante) kennis waarover hij beschikt, toch scherp bewust is van de mogelijke grenzen daarvan, geeft blijk van wat wel is genoemd geleerde onwetendheid, de vierde vorm van domheid die ik onderscheid.

Van geleerde onwetendheid heeft Socrates blijkgegeven; door Nicolaus Cusanus is zij uitdrukkelijk opgehemeld (*docta ignorantia*). Wat mij betreft biedt Montaigne er de fraaiste belichaming van. Kijk naar hoofdstuk 12 van het tweede boek van zijn *Essais*, getiteld 'Apologie de Raimond Sebond'. In het begin van dat lange essay zegt Montaigne dat we eigenlijk zo weinig weten van dieren, hetgeen hem er vervolgens niet van weerhoudt om bladzijden lang allerlei verrassende gegevens over dieren op te dissen. Ik geef een voorbeeld: volgens Montaigne hebben tonijnen inzicht in sterrenkunde, meetkunde en rekenkunde. Wat die meetkunde betreft: 'ze geven hun scholen altijd de vorm van een kubus, aan alle kanten vierkant, en daarmee vormen ze hechte, dichte bataljons, rondom ingesloten door zes volkomen gelijke vlakken, en zwemmen dan in deze vierkante volgorde, die van achter even groot is als van voren.' Waartoe deze overvloed van wonderlijke wetenswaardigheden bij iemand die zegt dat we zo weinig weten van dieren? Montaigne suggereert zoiets als dit: meestal achten wij, gecompliceerde mensen, ons verheven boven de volgens ons simpele en dus domme dieren, hetgeen ons dan een vrijgeleide geeft om die dieren te mishandelen. Maar een zorgvuldige waarnemer komt spoedig tot het inzicht dat dieren tot veel meer in staat zijn dan we ooit dachten; kijk maar naar het meetkundige inzicht van tonijnen. Het is dus hoogst waarschijnlijk dat dieren ook allerlei vermogens hebben die ons geheel en al ontgaan. Laten we daarom eerbied hebben voor de dieren en ze niet als de mindere beschouwen van ons. Een geleerde onwetendheid, leidend tot een vorm van respect voor dieren.

Later in datzelfde essay komt Montaigne tot een uitdrukkelijke verklaring van geleerde onwetendheid. Ik citeer:

Mensen die werkelijk geleerd zijn, vergaat het gewoonlijk als de korenaren: zolang ze nog leeg zijn, schieten ze omhoog en komen hoger en hoger met trots opgeheven hoofd; maar als ze rijp zijn en vol en zwaar van het graan, beginnen ze nederig te worden en hun toppen te buigen. Evenzo hebben mensen die alle dingen onderzocht en beproefd hebben en in die opeenhoping van kennis, die voorraad van zoveel uiteenlopende zaken, niets gevonden hebben dat vast en bestendig is, niets dan ijdelheid, hun verwaandheid laten varen en erkend hoe ze van nature zijn.

Deze geleerde onwetendheid brengt ons volgens Montaigne niet alleen tot *ataraxia*, tot een vorm van onverstoordheid en van vrede met onszelf, maar bevrijdt ons ook van dogmatische ijverzucht met anderen.

Geleerde onwetendheid: juist iemand die beschikt over veel relevante kennis, is bedacht op de begrensdheid van zijn kennis, terwijl een onwetend iemand zijn oordeel altijd klaar heeft.

Bij Thomas van Aquino treffen we nog een andere vorm van domheid aan dan Montaignes geleerde onwetendheid; over *stultitia* heeft hij het in de *Summa Theologiae*, IIa-IIae q. 46. Domheid wordt daar gedefinieerd als een gevoelloosheid van het hart en een afgestomptheid van de zintuigen, waardoor iemand geen oog heeft voor zijn uiteindelijke doel en zijn hoogste goed, namelijk God. Zij kan twee vormen aannemen. Ten eerste kan zij voortkomen uit een natuurlijk onvermogen, zoals bij waanzinnigen; in dat geval is domheid niet zondig. Ten tweede kan zij een gevolg zijn van een onderdompeling in aardse zaken, waardoor iemand zich ongeschikt maakt om het goddelijke te aanschouwen; in dat geval is domheid zondig. Die zondige domheid is een gevolg van *luxuria*, van geilheid.

Wat moeten we daarmee? Volgens mij is het goed mogelijk om aan dit verhaal een draai te geven waardoor het ook voor ons interessant wordt. Een dom iemand houdt zich volgens Thomas onledig met dingen die er niet toe doen. Laten we ons iemand voor ogen stellen die wil meedoen met een quiz over de middeleeuwse wijsbegeerte. Dan vragen ze je natuurlijk niet om uit te doeken te doen wat het realismedebat precies inhield of in welk opzicht veel middeleeuwse denkers afstand namen van Plato (en Augustinus) en hun toevlucht zochten bij Aristoteles. Ze willen weten welke middeleeuwse denker gecastreerd werd, en welk dier met Buridanus wordt geassocieerd. Onze quizdeelnemer is zeer wel in staat om het kaf van het koren te scheiden en het voor die quiz relevante materiaal (een eindeloze hoeveelheid weetjes) te onderscheiden van het irrelevante materiaal (inzicht in de verhouding tussen geloof en weten bijvoorbeeld). Maar waartoe dient die kennis eigenlijk? Waarom zou je willen meedoen aan zo'n quiz? Je maakt je zo schuldig aan *stultitia* in de zin van Thomas van Aquino: je weet niet wat echt van belang is. Dat is de vijfde vorm van domheid die ik onderscheid. Deze bouwt voort op de derde: het onvermogen om relevante informatie te onderscheiden van irrelevante. Informatie kan relevant zijn voor een zaak die eigenlijk zonder waarde is, en Thomas wil daarop wijzen. Dom in de vijfde betekenis is iemand die niet weet wat van waarde is. Natuurlijk is het niet gemakkelijk om uit te maken wat van belang is en wat niet, en bij het uitspreken van zulke oordelen moet je ervoor oppassen je eigen waardeoordelen aan anderen op te dringen.

Misschien kan de negatie van deze vijfde vorm van domheid, die ik nu maar 'wijsheid' noem, ook gecombineerd worden met de vierde, de geleerde onwetendheid. Dan combineer je inzicht in de grenzen van het kennen met inzicht in wat werkelijk van belang is. Ik durf het in een aan Martin

opgedragen boek nauwelijks te zeggen, maar heb de indruk dat Wittgensteins *Tractatus* die twee combineert, met dit verschil overigens dat hij de grenzen van de taal aanduidt en daarmee indirect die van het kennen. Nu komt 'Dummheit' in de *Tractatus* niet voor, maar wel 'Unsinn', en wel helemaal aan het begin en helemaal aan het eind. In het voorwoord zegt Wittgenstein dat wat aan gene zijde ligt van de taal (en wat later het 'mystieke' blijkt te zijn) in termen van die taal eenvoudigweg onzin is. Op het eind, in 6.54, komt die onzin weer terug, maar blijkt dan te slaan op de taal volgens welke onzinnig is wat aan de overzijde van die taal ligt, en wat dus in een andere zin toch niet onzinnig blijkt te zijn: 'Meine Sätze erläutern dadurch, dass sie der, welcher mich versteht, am Ende als unsinnig erkennt, wenn er durch sie - auf ihnen - über sie hinausgestiegen ist.' Ik vind het wel een leuke gedachte dat Wittgenstein de geleerde onwetendheid van Cusanus combineert met de wijsheid van Thomas van Aquino.

Een volgende vorm van domheid treffen we aan bij Cervantes' Don Quijote, die wellicht het prototype is van de domheid als vertoon van geleerdheid die nergens toe dient, het tegenbeeld van Montaigne's geleerde onwetendheid: hij had alle ridderromans verslonden die de ronde deden. Daardoor was het hem in de bol geslagen en wilde hij zijn kennis in de praktijk gaan brengen en zelf een ridder worden. Maar hij had niet in de gaten dat de tijd van het ridderwezen inmiddels definitief voorbij was, en stootte zich dus voortdurend het hoofd bij zijn pogingen om de ridder uit te hangen. Als hij eindelijk bij zinnen komt, is hij inmiddels geestelijk en lichamelijk zo uitgeput dat hij overlijdt. Het is een tragikomische figuur, die Don Quijote.

Waarom het Don Quijote ontbrak, ondanks zijn vertoon van geleerdheid, was het vermogen om zijn kennis toe te passen op de bestaande praktijk. Sterker nog: verblind door zijn theorie ontging het hem geheel dat die in de toenmalige omstandigheden in het geheel niet in praktijk kon worden gebracht. Zijn verblindheid was zo groot dat mislukkingen hem er nooit toe brachten zijn theorie te herzien. Hij leerde dus niet van zijn fouten, iets wat inherent is aan deze zesde vorm van domheid. In het geval van Don Quijote was hij zelf het enige slachtoffer van zijn domheid. Dat maakt hem tot een ietwat zielige figuur, die medelijden oproept. Domme geleerdheid, in de vorm van een gebrek aan oordeelsvermogen, is de zesde vorm van domheid die ik onderscheid. Zij kan ook kwalijker vormen aannemen. Daarvan zal ik straks een voorbeeld geven.

Tot de categorie van Don Quijote reken ik de vele domme mensen die Matthijs van Boxsel bijeen heeft gebracht in zijn zeer vermakelijke *Morosofie*, waarin 'domme wijzen en wijze dwazen in Nederland en

Vlaanderen' worden besproken. Tot de dommen rekt Van Boxsel lieden die met eindeloze toewijding theoretische hersenschimmen najagen, die bijv. tegen alle evidentie in decennialang aan het bewijzen zijn dat de aarde plat is, of dat Atlantis ergens in Frankrijk gelegen moet hebben, en die bij niemand gehoor vinden. In volstrekte eenzaamheid zijn ze overtuigd van hun eigen gelijk en doen daarvan kond in geschriften die niemand serieus neemt. Alleen Matthijs van Boxsel ontrukkt ze even aan de vergetelheid. Deze domheid richt, behalve aan degenen die eronder lijden, weinig kwaad aan, al was het maar omdat Van Boxsel alleen die dommeriken opneemt in zijn morosofie die geen enkele invloed hebben gehad. Dan hebben ze ook geen slechte invloed gehad, en is er niets moreel verwerpelijks aan de morosofie.

4. KANT OVER *DUMMHEIT* EN AANVERWANTEN

Ik heb in het voorafgaande diverse vormen van domheid onderscheiden, waarbij ik in een enkel geval iets heb ontleend aan een filosoof. Ik wil nu aandacht besteden aan wat Kant zegt over domheid. Veel is het overigens niet, maar het brengt wel enige samenhang in de typen van domheid die ik in het voorafgaande heb besproken. In een voetnoot in zijn *Kritik der reinen Vernunft* lezen we:

Der Mangel an Urteilskraft ist eigentlich das, was man Dummheit nennt, und einem solchen Gebrechen ist gar nicht abzuhelfen. (B 172)

Wat is dat oordeelsvermogen waaraan het domme mensen ontbreekt? Het past bestaande regels toe op een gegeven geval. Dat gaat niet vanzelf, en is zeker geen zaak van mechanische toepassing. Een goede jurist is niet iemand die alle wetboeken uit zijn hoofd kent, maar die weet welke wetsregels relevant zijn om een bepaalde casus te belichten. Een goede arts loopt niet alle medische handboeken door om te bezien of een bepaald symptoom past bij een bepaald ziektebeeld. Hij voelt bij wijze van spreken aan zijn water waar hij moet gaan zoeken.

Het zal nu wel duidelijk zijn dat Don Quijote stupide is in de zin van Kant: zijn idealen lijden steevast schipbreuk in de harde praktijk; zijn enorme geleerdheid dient hem tot niets. Hij is zich niet eens bewust van zijn onvermogen, met het gevolg dat hij steeds opnieuw faalt. Domme geleerdheid: daartegen verzet Kant zich. Maar we kunnen evenzeer zeggen dat Kant bezwaar aantekent tegen de *stultitia* van Thomas van Aquino: een gebrek aan oordeelskracht impliceert een onvermogen om te zien wat echt belangrijk is.

Dat volgens Kant het gebrek aan oordeelsvermogen niet te verhelpen valt, onttrekt het aan een morele beoordeling. Eerder roept het een gevoel

van mededogen op, zoals Don Quijote dat inderdaad doet. Het is al met al geen moreel verwerpelijke vorm van domheid.

Dat roept echter een gevoel van onbehagen op. Kan een gebrek aan oordeelsvermogen niet leiden tot kwalijk gedrag? Kun je iemand die in zijn domheid als een olifant rondbanjert in de porseleinkast, nu echt niets verwijten?

In zijn latere werk *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* brengt Kant een interessante correctie aan in zijn omschrijving van domheid. Hij schrijft:

Der Mangel an Urteilskraft ohne Witz ist Dummheit (stupiditas).
Derselbe Mangel aber mit Witz ist Albernheit.

Hierbij moeten we 'Witz' niet opvatten in de huidige betekenis van geestigheid of humor, maar in de oudere betekenis van verstandigheid (het Engelse 'wit' heeft nog steeds die twee betekenissen). *Dummheit* is dus een gebrek aan oordeelsvermogen zonder dat je je bewust bent van dat gebrek. *Albernheit* kenmerkt diegene die zich bewust is van zijn gebrek aan oordeelsvermogen, en die zich dus te gepaster tijd onthoudt van oordelen. Als *Dummheit* een niet te verhelpen gebrek is, is *Albernheit* dan een al even toevallig en niet aan te leren vermogen, het vermogen om je grenzen te kennen?

Dat zou vreemd zijn. Natuurlijk moet Kant de mogelijkheid openhouden dat mensen hun *Dummheit* leren onderkennen en daarmee tot een staat van *Albernheit* overgaan. Ik ben bijv. te dom om complexe schaakstellingen te doorzien. Dat weerhoudt me ervan om de strijd aan te gaan met grote schakers, wat me niet *dumm* maakt, maar *albern*. Die *Albernheit* gaat dus gepaard met oordeelsvermogen in de zin van een juiste inschatting van de eigen (geringe) vermogens. Echt dom kun je mensen die *albern* zijn dus eigenlijk niet noemen. Eerder geven ze blijk van wat ik geleerde onwetendheid heb genoemd: ze zijn zich, juist door de kennis die ze hebben verworven, bewust van de grenzen van hun kennis. Natuurlijk zijn er mensen die van nature zo *dumm* zijn dat ze nooit *albern* kunnen worden; zij geven blijk van de eerste vorm van domheid die ik heb onderscheiden. Maar Kant zal dat onvermogen niet willen toeschrijven aan iedereen wie het ontbreekt aan oordeelsvermogen. Het onderkennen van hun grenzen is iets waartoe de meeste mensen in beginsel in staat zijn, al is het veelal de harde praktijk die hen ertoe dwingt om door schade en schande wijs te worden.

Dan is het ook mogelijk om iemand een juridisch of moreel verwijt te maken wanneer hij tot schade van anderen zijn grenzen overschrijdt zonder dat hij dat in de gaten heeft.

Ons Wetboek van Strafrecht is zich daarvan bewust. Veel artikelen bevatten zinsneden als 'strafbaar is hij die iets doet met het oogmerk om ...'.

Daar vormt bewustzijn omtrent de strekking van de daad voorwaarde voor bestraffing. We vinden ook formuleringen als 'indien hij weet of een ernstige reden heeft om te vermoeden dat ...'. Daar worden gradaties van bewustzijn aangenomen. Regelmatig stoten we ook op formuleringen in de trant van 'indien hij weet of redelijkerwijze moet vermoeden dat ...'. Hier wordt een juridische fictie geïntroduceerd: iemand die niet wist dat de uitlatingen die hij openbaar maakte een discriminerend karakter hadden, had het volgens art. 137^e WvS redelijkerwijze moeten vermoeden.

Dan is het niet onredelijk om iemand die zonder kennis van zaken de geneeskunde uitoefent strafrechtelijk aan te pakken, ook wanneer het hem ontgaat dat hem die kennis ontbreekt. Als dat in het strafrecht mogelijk is, is het a fortiori mogelijk in de moraal. *Dummheit*, een gebrek aan oordeelskracht waarvan je je niet bewust bent, kan mensen dus soms worden aangewreven. Wat je hun dan verwijt is niet hun gebrek aan oordeelskracht, maar het onheil dat ze aanrichten doordat ze zich niet bewust zijn van hun gebrek aan oordeelskracht.

5. EEN VOORBEELD VAN VERWERPELIJKE *DUMMH*EIT

Een schoolvoorbeeld van dit domme gebrek aan oordeelskracht is wellicht de Eichmann, zoals die in Hannah Arendts *Eichmann in Jerusalem* wordt afgeschilderd (of die helemaal overeenkomt met de echte Eichmann, is overigens de vraag; volgens recente biografieën was de man niet een geboorneerde meeloper, maar een fanatieke nazi). Eichmann was volgens Arendt geen moordzuchtige man, zoals Hitler het wel geweest is. Hij had überhaupt geen grote passies; het enige waarover hij zich in de lange verhoren met een Israëliische politiemann, nota bene een uit Duitsland afkomstige jood, achteraf nog steeds druk maakte is dat hij nooit fatsoenlijk promotie had gemaakt in de SS; hij was blijven steken in de rang van *Obersturmbannführer*. Volgens Arendt was hij ook niet *stupid*, hier blijkbaar opgevat in de zin van een gebrek aan verstandelijke vermogens. Wat hem kenmerkte, tijdens die verhoren en tijdens zijn optreden in de Shoah, waren een gebrek aan voorstellingsvermogen en pure gedachteloosheid: hij heeft zich nooit gerealiseerd wat hij eigenlijk aan het doen was. Arendt schrijft dan:

That such remoteness from reality and such thoughtlessness can wreak more havoc than all the evil instincts taken together which, perhaps, are inherent in man – that was, in fact, the lesson one could learn in Jerusalem.

Dat het Eichmann daarbij ontbrak aan oordeelsvermogen, wordt volgens Arendt fraai gedemonstreerd in de manier waarop hij met Kants ethiek omging. Steeds opnieuw rechtvaardigde hij tijdens de verhoren en tijdens de

rechtszaak zijn gedragingen door aan te geven dat hij er van hogerhand het bevel toe had gekregen. Tegelijkertijd stelde hij dat hij altijd had gehandeld vanuit Kants categorische imperatief, die hem verbood om bevelen niet uit te voeren en wetten niet te gehoorzamen. Hij stond zichzelf ook geen uitzonderingen toe op de regel dat de joden gedood moesten worden, door hem toevallig bekende en sympathieke joden te redden, zoals zovele andere nazibonzen het wel deden. Ja, tweemaal had ook hij dat gedaan, en hij had toen 'zijn zonden beleden' aan zijn superieuren – een woordgebruik dat volgens Arendt suggereert dat dit toegeven aan zijn neigingen hem vijftien jaren na dato nog steeds dwarszat. Toen een rechter, verbaasd dat Eichmann Kant ten tonele voerde, hem om nadere uitleg vroeg, wist Eichmann, die ooit de *Kritik der praktischen Vernunft* had gelezen, een tamelijk adequate formulering van die imperatief te vinden. Arendts commentaar:

This was outrageous, on the face of it, and also incomprehensible, since Kant's moral philosophy is so closely bound up with man's faculty of judgment, which rules out blind obedience.

Eichmann begreep volgens Arendt niet alleen weinig van Kant, maar het ontbrak hem ook aan oordeelsvermogen, en wel op een verwijtbare manier. Hij werd dus gekenmerkt door *Dummheit*, door een onvermogen om zijn gebrek aan oordeelsvermogen onder ogen te zien, en dit ten koste van zijn talloze slachtoffers.

6. VARIANTEN VAN DOMHEID: OVERZICHT

Martin zal het me niet kwalijk nemen dat ik nu een schools overzicht geef van de diverse vormen van domheid waarover ik het heb gehad; hij is een volmaakte docent, en zo iemand onderkent het nut van een incidenteel overzicht. Bij dat overzicht gebruik ik het door Kant ingebrachte gebrek aan oordeelsvermogen als leidraad.

(1) Je hebt domme mensen wie het zozeer aan verstandelijke vermogens ontbreekt dat ze hun gebrek aan oordeelsvermogen niet onderkennen, zonder dat hun dat moreel kan worden aangewreven, zelfs niet wanneer ze daarbij anderen schade berokkenen, precies wegens de bedroevende toestand van hun verstandelijke vermogens. Ze zijn ontoerekeningsvatbaar. Zoiets moet Kant bedoelen met zijn gebrek aan oordeelskracht waaraan niets te verhelpen valt, en in ons strafrechtelijke stelsel worden zulke mensen, als ze anderen schaden, niet bestraft, maar het voorwerp van een maatregel, zoals TBS.

(2) Je hebt mensen die weliswaar beschikken over een grote hoeveelheid informatie, waarvan ze echter niet duidelijk kunnen maken waartoe die eigenlijk dient, en die ook geen onderscheid kunnen maken tussen relevante en irrelevante informatie; dat hen hun ontbreekt aan die kennis, betreuren ze

dan ook niet. Onder een schijn van geleerdheid gaat bij hen onwetendheid schuil, een domme, zich van zichzelf niet bewuste onwetendheid.

(3) Je hebt mensen die niet weten te beoordelen wat echt belangrijk is in het leven in het algemeen, of in de context waarbinnen ze opereren, en wie het toch niet ontbreekt aan verstandelijke vermogens. Dat is de *stultitia* van Thomas van Aquino, die ook samengaat met een gebrek aan sociale intelligentie. Iemand die op een begrafenisreceptie tegenover de weduwe staat te klagen over zijn zere teen, heeft geen oog voor wat op zo'n moment en op zo'n plaats van belang is.

(4) Je hebt mensen wie het op allerlei gebieden aan oordeelsvermogen ontbreekt, die zich daarvan bewust zijn, en die zich daarom op die gebieden in acht nemen. Dat is Kants *Mangel an Urteils kraft mit Witz*, die zelf eigenlijk weer een hogere oordeelskracht veronderstelt, zoals ik eerder zei.

Welbeschouwd hoort de geleerde onwetendheid van Montaigne c.s. hier thuis.

(5) Je hebt mensen wie het op allerlei gebieden aan oordeelsvermogen ontbreekt, die zich daarvan niet bewust zijn en die zich dus niet in acht nemen, en aan wie het toch niet kan worden aangewreven, aangezien ze daarbij alleen zichzelf schade berokkenen. Deze variant laat Kant onbesproken. Don Quijote is er het schoolvoorbeeld van. Bij Matthijs van Boxsel treffen we er veel voorbeelden van aan. Dat zijn de onschuldige dommeriken, die vaak een toonbeeld zijn van domme (quasi-)geleerdheid.

(6) Je hebt mensen wie het op allerlei gebieden aan oordeelsvermogen ontbreekt, die zich daarvan niet bewust zijn en die zich dus niet in acht nemen, en wie het toch kan worden aangewreven, aangezien ze daarbij anderen schade berokkenen, terwijl het hun overigens niet aan verstandelijke vermogens ontbreekt. In die zin leg ik Kants *Mangel an Urteils kraft ohne Witz* uit, waarvan de Eichmann van Hannah Arendt een goed voorbeeld vormt. De slechtheid van deze mensen komt voort uit hun verwijtbare domheid. Deze domheid lijdt niet aan een intellectueel tekort, maar aan een moreel tekort.

(7) Voor de volledigheid vermeld ik de mensen wie het, zonder dat ze tekortschieten in verstandelijke vermogens, op allerlei gebieden aan oordeelsvermogen ontbreekt, die zich daarvan bewust zijn, en die zich toch niet in acht nemen. Dat kan kwalijke vormen aannemen, bijv. wanneer verkopers van ondeugdelijke geneesmiddelen welbewust anderen schade berokkenen en daarvan rijk worden. Dom kun je deze mensen eigenlijk niet noemen; ze zijn gewoon slecht. Een iets minder kwalijke, maar nog steeds ergerlijke vorm hiervan zijn de charlatans die zonder kennis van zaken raak kletsen, zonder zich te bekommeren om de waarheid of onwaarheid van wat ze beweren. Ze maken zich schuldig aan wat Harry Frankfurt *bullshit* noemt. (Daarbij zoekt hij aansluiting bij Wittgensteins afkeer van onzinnig geklets.)

7. MUSIL OVER DOMHEID

Het wordt tijd dat ik terugkeer naar Musils *Über die Dummheit*. Zoals ik eerder zei, laat hij daarin allerlei vormen van domheid de revue passeren, waarvan sommige door de toehoorders werden toegeschreven aan de nazi's. Ik geef daarvan enige voorbeelden.

Musil wraakt de domheid van een volk dat zich op zijn liefde voor de kunst beroemt:

Ich habe immer vermutet, daß dieser vielgestaltige Widerstand eines sich der Kunstliebe rühmenden Volkes gegen die Kunst und den feineren Geist nichts als Dummheit sei.

Het land van Goethe en Schiller, dus. Even later zegt Musil dat de ervaringen van de laatste jaren hebben geleerd dat niet alleen allerwegen domheid heerst, maar bijv. ook karakterloosheid en wreedheid.

Dom vindt Musil het wanneer mensen pochen op hun eigen *Klugheit* en hun andere voortreffelijke eigenschappen:

Um so bemerkenswerter ist es, (...) daß auch der geschichtlich wirkende Mensch von sich, sobald er die Macht dazu hat, sagt oder sagen läßt, daß er über alle Maßen klug, erleuchtet, würdig, erhaben, gnädig, von Gott auserlesen und zur Historie berufen sei.

Desgewenst kunnen we hierin een kritiek horen op die domme Hitlercultus. Onthullend zijn ook twee passages waarin Musil de massamens wraakt:

Namentlich ein gewisser unterer Mittelstand des Geistes und der Seele ist dem Überhebungsbedürfnis gegenüber völlig schamlos, sobald er im Schutz der Partei, Nation, Sekte oder Kunstrichtung auftritt und Wir statt Ich sagen darf.

Wir machen heute geradezu den Eindruck, daß die zunehmende Zivilisierung und Zähmung der Einzelperson durch eine im rechten Verhältnis wachsende Entzivilisierung der Nationen, Staaten und Gesinnungsbünde ausgeglichen werden soll; und offenbar tritt darin eine Affektstörung, eine Störung des affektiven Gleichgewichts in Erscheinung

Het eerste citaat doet overigens denken aan Ortega y Gasset's 'opstand der horden', en het tweede aan Freuds these van het onbehagen in de cultuur. Die analyses stammen uit dezelfde tijd.

Op het eind van zijn lezing maakt Musil een onderscheid tussen een 'eerlijke' domheid, die geen kwaad doet en die zelfs een beetje ontroerend is, en een 'hogere' of 'intelligente' domheid, die echt gevaarlijk kan uitpakken. In die hogere domheid zijn zowel het verstand als het gevoel ontregeld, waardoor het verstand het gevoel niet meer beheerst, en waardoor de affecten

het verstand niet langer vleugels geven, maar het onderdrukken, hetgeen kan leiden tot waanwijsheid (een onkritische domheid die zich wijs waant). Het gevolg is dat deze hogere domheid geen oog heeft voor 'das Bedeutende', een categorie die Musil niet nader omschrijft. Het doet denken aan het echt waardevolle van Thomas van Aquino (en misschien van Wittgenstein), maar Musil stelt er een belangrijke eis aan: het belangrijke, dat verstand en gevoel verenigt, is zowel aan de verstands- als aan de gevoelskant vatbaar voor kritiek. We moeten niet zomaar onnadenkend onze waarden hooghouden, maar ze aan kritiek onderwerpen. Natuurlijk lukt dat nooit helemaal, en het is ook niet goed om voortdurend kritisch naar jezelf te kijken, want dan kom je niet tot handelen. Maar terwijl je aan het handelen bent, moet je bescheiden blijven: misschien heb je het toch niet bij het rechte eind. Die bescheidenheid noemt Musil het laatste en belangrijkste middel tegen de domheid.

Helemaal op het eind komt Musil dan met een voornemen dat ons leven ten goede komt, waarvan de formulering doet denken aan Kants categorische imperatief. Het is op het eerste gezicht een eigenaardig voornemen, maar na wat ik inmiddels over de rede van Musil heb gezegd toch begrijpelijk:

Handle, so gut du kannst und so schlecht du mußt, und bleibe dir dabei der Fehlergrenzen deines Handelns bewußt!

Wees je er, met andere woorden, voortdurend van bewust dat je oordeelsvermogen beperkt is. Dat moet je er echter niet van weerhouden om daden te stellen, die soms niet volledig verantwoord zijn en in bepaalde opzichten zelfs onverantwoord. Maar blijf kritisch en wees ertoe bereid om eerder ingenomen standpunten te herzien en te leren van je eerder gemaakte fouten. De strijd tegen de hogere domheid die Musil voert, is gericht tegen een overschatting van onze oordeelskracht. Die strijd komt dus welbeschouwd neer op een pleidooi voor geleerde onwetendheid.

De kenners van Musil herkennen hierin de *Möglichkeitssinn*, die Ulrich, de *Mann ohne Eigenschaften*, kenmerkt. Het is vreemd dat Musil zijn boek niet heeft kunnen voltooien, onder meer doordat hij figuren als Hitler er geen plaats in meende te kunnen geven. Ik zou zeggen: Hitler was nu juist iemand met rotsvaste overtuigingen, die bliksemsnel ijskoude beslissingen nam, dus met een *Wirklichkeitssinn* zonder weerga. Ik besluit daarom met Musils omschrijving van de *Möglichkeitssinn*, zoals ze in hoofdstuk 4 van het eerste deel van *Der Mann ohne Eigenschaften* wordt geformuleerd:

Wer ihn besitzt, sagt beispielsweise nicht: Hier ist dies oder das geschehen, wird geschehen, muß geschehen; sondern er erfindet: Hier könnte, sollte oder müßte geschehn; und wenn man ihm von irgend etwas erzählt, daß es so sei, wie es sei, dann denkt er: Nun, es könnte wahrscheinlich auch anders sein. So ließe sich der Möglichkeitssinn geradezu als die Fähigkeit definieren, alles, was ebensogut sein könnte,

zu denken und das, was ist, nicht wichtiger zu nehmen als das, was nicht ist. Men sieht, daß die Folgen solcher schöpferischen Anlage bemerkenswert sein können, und bedauerlicherweise lassen sie nicht selten das, was die Menschen bewundern, falsch erscheinen und das, was sie verbieten, als erlaubt oder wohl auch beides als gleichgültig.

Iets om over na te denken, ook voor Martin.